

LAND- EN VOLK-STUDIËN IN HET NOORDEN VAN ONS LAND.¹

DOOR

R. S. TJADEN MODDERMAN.

Het Natuurkundig Genootschap te Groningen, dat onlangs luisterrijk zijn eeuwfeest herdacht — het werd 28 Februari 1801 opgericht — had oorspronkelijk zijn werkkring niet beperkt tot het verspreiden van natuurkennis onder leeken door middel van voordrachten. Gedurende de eerste periode van zijn bestaan had het zich ook op andere wijzen nuttig gemaakt. Zoo b.v.: door het bekostigen en uitgeven van meteorologische waarnemingen; het bevorderen van de oprichting van bliksemafleiders in de provincie; het in kaart brengen van den Dollart; het doen van onderzoekingen naar de geologische gesteldheid van den Hondsrug; het ter lezing leggen van wetenschappelijke tijdschriften; het beproeven van nieuwe uitvindingen en het bijeenbrengen van natuurwetenschappelijke collecties, later grootendeels aan de Hoogeschool afgestaan.

Langzamerhand evenwel werden deze en soortgelijke werkzaamheden gestaakt of aan andere krachten overgelaten en ging men zich uitsluitend bepalen tot door proeven opgehelderde lezingen, ten deele vrije, maar ten deele ook vaak aaneengeschakelde over bepaalde onderwerpen, tot zoogenoemde cursussen.

¹ »Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken», uitgegeven door het Centraal Bureau voor de kennis van de provincie Groningen. Eerste deel (430 blad) — Groningen, J. B. Wolters, 1899—1901.

Bij de nadering van het eeuwfeest zonnen de bestuurders op midde- len om het genootschap tot meerderen bloei te brengen. Verschil- lende verbeteringen waren hiervan het gevolg, met name in de in- richting van de gehoorzaal, die geheel verbouwd en van een projectie- toestel voorzien werd. Tevens werden, in den geest van de stichters, de werkzaamheden weder uitgebreid en wel door het oprichten van een wetenschappelijke afdeeling, die een geestelijk ruilverkeer beoogt tusschen de natuuronderzoekers in het noorden, en ten tweeden door de stichting van een centraalbureau, dat uit vijf leden van 't ge- nootschap bestaat, doch de bevoegdheid heeft ook niet-leden te assu- meeren en tal van correspondenten buiten de stad aan te winnen. Met uitzondering nu van 't geen meer bepaald tot het terrein van kerk en staat behoort, houdt gezegd bureau zich bezig met de studie van land en volk der provincie en omgelegen streken, met datgene dus voor Stad en Ommelanden wat men onder »Folklore'' en »Heimath- kunde'' pleegt saam te vatten.

Bereids gaf het als vrucht zijner werkzaamheid in 1899 een eerste en in 1900 een tweede stuk, in dit jaar — als feestgave bij het eeuwfeest van 't Genootschap — gevolgd door een derde en vierde, waarmede het eerste deel voltooid is.

Om doel en beteekenis van deze veelbelovende onderneming te doen uitkomen, kan ik niet beter doen dan eenige regels over te nemen uit de inleiding:

»Niet ten onrechte zeker wordt beweerd, dat de tegenwoordige »tijd snel leeft. Het oude en ouderwetsche verdwijnt bij den dag en »steeds moeilijker valt het dengene, die zich bezig houdt met de »zoo schoone en dankbare studie van land en volk ook in beperkten »kring, de oude toestanden voor zijn geest te reconstrueeren, om »zodoende de tegenwoordige, die er zich uit hebben ontwikkeld, »ten volle te verstaan. Daarom dient er spoed gemaakt, zal het niet »te laat blijken te zijn. Daarom moet worden verzameld en weten- »schappelijk geordend, wat nog aanwezig is of kan worden opge- »dolyen uit den bodem of voor den dag gehaald uit de schatkame- »ren van archieven en oude bescheiden of opgeteekend uit den mond »des volks. Een eigenlijke Land- en Volkskunde op »wetenschappelijke basis bestaat er voor de noorde- »lijke streken des Lands evenmin als voor de overige. »(Ik spatieër.) Duitschlands geologen en geographen, ethnologen, »historici en archaeologen weten het wel, van hoe groote beteekenis

»de beoefening der »Heimathkunde'' is. Meer dan nu nog het geval is, moeten wij voor ons Vaderland hun voorbeeld volgen, vooral waar het betreft samenwerking, concentratie van krachten. Deze worden, naar ons voorkomt, ten onzent niet in voldoende mate aangetroffen. Die samenwerking, die concentratie voor Groningen en omliggende streken te verkrijgen, dat is het hoofddoel, waarmede het Centraalbureau is opgericht."

't Lofwaardig streven van de H. H. die het bureau uitmaken, zal hiermede duidelijk wezen. Hunne namen mogen doen zien, dat het doelmatig is samengesteld: Dr. F. J. DE BOER, conservator a. d. Universiteits-bibliotheek; P. R. BOS, leeraar a. d. R's H. B. Sch.; Dr. F. J. P. VAN CALKER, hoogleeraar in de aard- en delfstofkunde; Dr. CH. H. ALI COHEN, inspectr. v. h. Geneesk. Staatstoezicht; PH. VAN DAM, Arts; Mr. J. A. FEITH, Rijks-archivaris.

Om nu ook een denkbeeld te geven van den inhoud van het eerste deel, zij het volgende daaruit meegedeeld.

In de twee eerste stukken treft men eenige geologische opstellen aan van den hoogleeraar VAN CALKER. Vooreerst een over »Sandschliffe'' en »Kantengeschiebe'', d. w. z. fragmenten van vuursteen, graniet, kwartsporfier, dioriet, en dergelijke gesteenten, die, van min of meer regelmatigen, pyramidalen vorm, ondiepe groefjes vertoonen, terwijl de oppervlakte overigens glad en glanzend is. De schrijver, die er op twee platen een 20-tal afbeeldingen van geeft, vond ze op de heide bij Steenberg, in het noordwesten der provincie Drenthe en in de zandvlakte bij Zeegse, $\frac{1}{2}$ uur gaans van 't spoorwegstation Vries-Zuidlaren. Dergelijke »Kantengeschiebe'', in 't noordduitsche laagland gevonden, waren aanvankelijk voor werktuigen en wapens uit den steentijd aangezien. Doch toen men ze in steeds grooter aantal vond en nauwkeuriger onderzocht, moest men die voorstelling laten varen en werden ze als natuurproducten opgevat. Zoo door BERENDT, (1884) die hun eigenaardigen vorm en slijping in verband bracht met de »Inlandeis'' of »Glacialtheorie'' van den Zweedschen geoloog TORELL, volgens welken de diluviale vormingen in het Noordduitsche en Russische laagland aan gletscherijs te danken zijn, dat zich werkelijk zoover uitstreckte.¹ Schoon men de voorstelling van BERENDT,

¹ Volgens de oudere »drifttheorie'' zouden in de diluviale periode genoemde laaglanden door een zee bedekt zijn geweest en de thans daar gevonden Noorsche gesteenten aangevoerd en afgezet door ijsbergen, ontstaan uit de gletschers van Scandinavië en Finland.

die den steenen vorm en slijping geeft door ze in stroomend water tegen elkander te laten schuren, niet onaannemelijk vond, kwamen verscheidene geologen toch spoedig op een anderen uitleg, die beter met het hoe en het waar van hun voorkomen in overeenstemming is en op de werking van door wind bewogen zand berust. 't Was, z. a. v. CALKER zegt, een verklaring die als 't ware in de lucht zweefde, nadat TILGHMAN uit Philadelphia op de Weener wereldtentoonstelling (1873) zijn manier vertoond had om glas, steen en metaal te slijpen, door tegen de voorwerpen krachtig stofwolken van kwartszand te blazen.¹ De S. kwam zelf op dit denkbeeld, toen hij tusschen Vries en Zuid-Laren een zoodanigen steen vond, terwijl een hevige wind het lichte zand over de heide blies.

Men vindt in de verhandeling uitvoerig uiteengezet wat deze opvatting waarschijnlijk maakt. Daarvan zij alleen aangestipt, dat vooral de grootere steenen doorgaans naar dezelfde hemelstreek gekeerd liggen en wel zóo, dat ze in de richting van de meest heerschende winden (N.W.—Z.O.) geslepen schijnen, en dat voorts de »Kantengeschiebe" in 't Noordduitsche laagland slechts gevonden worden op plaatsen, waar door wind beweegbaar zand aan de oppervlakte ligt. Ook in andere werelddelen heeft men dergelijke steenen gevonden, waarvan slijping en gedaante 't beste uit de werking van zandstormen konden verklaard worden, terwijl men ten slotte heeft aangetoond dat deze vormingen met behulp van »Sandgebläse" kunnen worden nagebootst.

Van denzelfden schrijver zij uit de twee eerste stukken nog vermeld: 1°. eene mededeeling over »mergelknollen", (in Friesland »biltkluiten", in Overijssel »mennekens" geheeten, Duitsch: »Lössmännchen") die in 't N.W. der provincie Groningen tamelijk verspreid zijn en wier vormen (door afbeeldingen opgehelderd) en wijze van ontstaan beschreven worden; en 2°. de eveneens door platen opgehelderde uitkomsten van 55 grondboringen, tusschen Noordbroek en Delfzijl uitgevoerd, ten behoeve van den aanleg van den Noordoosterlokaalspoorweg, die laatstgenoemde havenplaats met Zwolle verbinden zal. Hoewel die boringen niet dieper gaan dan van 3¹/₂—11 M. beneden N. A. P. — alles nog alluvium — wordt daardoor toch de bodem der provincie weer iets beter bekend.

Van de hand van prof. J. RITZEMA BOS vindt men een lezenswaardig

¹ Vgl. *Abb. der Nat.*, Jaarg. 1873, bladz. 346.

opstel over »Ziekten en beschadigingen der kultuurgewassen, in 1898 voorgekomen in de provincie Groningen».

W. w. SCHIPPER doet mededeelingen over 't voorkomen van wilde zoogdieren in Westerwolde, het minst bevolkte en aan bosschen rijkste deel der provincie, waarin deze mitsdien het langst konden standhouden. Toch, met het toenemen der bevolking en het in cultuur brengen van den bodem, moesten zij wel in aantal verminderen. Sommige soorten zijn reeds geheel verdwenen. Zoo de wolf, waarop in 1772 de Drost van Wedde nog een kloppjacht liet houden; de bruine beer, die, vermoedelijk althans, nog in historische tijden de aangrenzende bosschen van Drenthe bewoonde; en het eekhorentje, dat in de laatste 40 jaren niet meer gezien werd. In 1896 evenwel zijn een vijftal dieren der laatste soort uit Apeldoorn weer aangevoerd en in het wandelbosch van Ter Apel losgelaten. Deze vermeerderen zich langzaam en worden nu en dan zelfs op vrij verre afstanden van Ter Apel gezien. De weinige samenhang van het overgeblevene bosch staat evenwel aan hun ruime vermeerdering in den weg. Wilde varkens en dassen ontbreken niet geheel, doch men kan de keeren tellen, dat ze gezien worden. Vossen houden zich nog staande, met uitzondering van de streken om Onstwedde; wezels en bunsingen komen veel voor en men vindt ook nog hermelijntjes. Hazen zijn er weinig.

Voor de liefhebbers van oudheden vindt men vooreerst van de hand van J. G. CH. JOOSTING te Assen een opstel over »Urnenvondsten in Drenthe». Eigenlijk zijn de hier bedoelde voorwerpen geen urnen, maar vazen, potten, karaffen, ornamenten enz., in 1898 en '99 onder Odoorn en Emmen opgegraven en opgenomen in 't provinciaal Museum van Oudheden te Assen en het Rijksmuseum te Leiden. Volgens den schrijver en dr. PLEYTE zijn ze van Frankischen oorsprong, ruim 1000 jaar oud en vermoedelijk afkomstig van een hier in de negende eeuw gelegen dorp, ongeveer ter plaatse, waar JON. PICARDT in zijne »Antiquiteiten» een in 808 door de Noormannen yerwoeste stad Hunsow aannam.

Voorts is er een stuk van Mr. J. A. FEITH over een in 1899, bij 't afgraven van de groote wierde Wijtwerd, even ten z. o. van Usquert, ontdekt graf, opgebouwd uit losse roode baksteen, zonder bodem en toegedekt door steenen platen, die op de zijwanden gemetseld zijn. In dit graf lag een met het voeteneind naar 't oosten

gekeerd geraamte van een mensch, met een gedeeltelijk vergaan ijzeren crucifix in den linkerarm. Uit dezelfde wierde zijn reeds meer dan tweehonderd ongekiste geraamten opgegraven. De schrijver zet uiteen, dat het graf niet ouder kan zijn dan van de 13e eeuw en vermoedelijk het lijk dat is van een hoogen geestelijke uit een hier in 1217 gesticht Johanniter klooster.

Veel ouder, hoogst waarschijnlijk uit de eerste 500 jaren onzer jaartelling, zijn de met asch gevulde urnen, gevonden op den bodem van putten, beneden een veenlaag te Faan, gemeente Oldekerk, en beschreven door W. J. KOPPIUS en mr. J. A. FEITH.

Een niet onaanzienlijk deel van de twee eerste stukken is gewijd aan »folklore». Zoo vindt men een opstel van P. R. BOS over »spijker-boomen», populieren te IJde (gemeente Vries, Drenthe) waarin lieden, aan een breuk lijdende, een spijker slaan om genezing te vinden. Volgens dit bijgeloof, door den S. vergeleken met een groot aantal soortgelijke, onder verschillende volken over de geheele wereld, is het essentiele hierbij, dat men onder 't indrijven van den spijker »zware woorden» spreekt, en schijnt de voorstelling hierbij te zijn dat een kwaal overdraagbaar is op een »zondebok», waarvoor in dit geval wellicht de boom zelf dienst doet. Mogelijk ook, dat de spijker oorspronkelijk bestemd was om 't een of ander zoenoffer aan den boom te bevestigen.

Tot »folklore» behooren voorts: een mededeeling van denzelfden schrijver over loonen, dagverdeeling en maaltijden in de gemeente Uskwerd, Uithuizen en Uithuizermeeden; eene over oude gebruiken in Hunsingo op nieuwjaarsdagen en goeden vrijdag; een opstel van F. J. DE BOER over dienstboden en arbeiders bij den Frieschen en Groningschen veehouder, en de nalezing »Groningana» door A. A. GANDERHEIJDEN op zijn supplement op H. MOLEMA's woordenboek der Groningsche volkstaal.

Wanneer ten slotte nog vermeld is, dat J. SASSE AZ. in KOLLEWIJN'S Nederlandsch een overzicht geeft van den stand der anthropologische wetenschap ten onzent — een stand die bedroevend laag schijnt — dan zal het den lezer duidelijk zijn, dat het Centraalbureau zijn taak flink begonnen is en de twee eerste stukken der lezing overwaard zijn.

Voor hem, die zich niet in detail-studies onzer noordelijke provincies wenscht te verdiepen, doch wel goede, algemeene overzichten verlangt,

schijnt mij het in één aflevering verschenen 3e en 4e stuk nog interessanter. Gelijk reeds gezegd is, werd het als feestgave, bij 't honderdjarig bestaan van 't Genootschap, den leden aangeboden. Uitsluitend gewijd aan de provincie Groningen, geeft het in negen monographieën duidelijke schetsen van de ontwikkeling van 't gewest en zijn bewoners in de afgelopen eeuw.

Wat vooreerst den bodem betreft beschrijft de hoogleeraar VAN CALKER de ontwikkeling onzer kennis van den Hondsrug; A. J. SMITH: het verlies en de aanwinst van land; terwijl R. REIJNDERS SZ. met woord en kaarten de ontwikkeling der veenkolonie Stadskanaal verduidelijkt.

Aangaande de bewoners geeft P. R. BOS een overzicht van de volkstellingen en de dichtheid der bevolking; dr. CH. H. ALI COHEN een van de sterfte in stad en provincie, vergeleken met die in het geheele rijk; en F. J. DE BOER een van den Groningschen landbouw; terwijl R. R. RIJKENS een en ander uit de geschiedenis van 't lager onderwijs mededeelt en eindelijk mr. J. A. FEITH de schuldenlasten bespreekt zoowel van de stad als van de provincie.

In de meeste dezer bijdragen is ruimschoots ter opheldering gebruik gemaakt van grafische voorstellingen.

Om den lezer een denkbeeld te geven van het belangrijke, dat men hier bijeen vindt voor de kennis onzer noordelijkste provincie, wil ik althans uit één opstel iets naders mededeelen en kies daartoe dat van A. J. SMITH over 't verlies en de aanwinst van land. Men zal daaruit zien, dat het devies van Zeeland: »luctor et emergo" ook voor Groningen niet ongepast zou zijn.

De wadden, die zich vóór de Groninger kust uitstrekken, zijn bij vloed door de zee bedekt doch vertoonen zich bij ebbe als een min of meer effen veld, doorsneden door watergeulen en zich hier en daar opheffend tot zandplaten. Darglagen en overblijfselen van boomgroei wijzen er op, dat dit reeds aan de Romeinen bekende halfverdrongen land vroeger hooger boven den zeespiegel moet gelegen hebben. Jaarlijks verplaatsen zich de geulen en de zandplaten, worden door de vloedgolf, geholpen door den wind, voortdurend in zuidoostelijke richting verschoven. In vorige eeuwen lag tusschen Schiermonnikoog en Rottum nog het eiland Bosch. Thans is daarvan, doch zuidoostelijk verplaatst, alleen nog de Boschplaat over, die in 't noorden nog resten van duinvorming vertoont. Ook 't eenige nog bij Groningen behoorend eiland, Rottum, verplaatst zich zuidoostelijk,

en wordt — in weerwil van de bescherming die het sedert eeuwen geniet — steeds kleiner, zoodat de gegronde vrees bestaat, dat het vóór 't einde der 20ste eeuw tot plaat zal worden gedegradeerd. In 1884 bleek bij een opmeting van rijkswege, dat het eiland in de voorgaande 20 jaar jaarlijks gemiddeld 6 H.A. was afgenomen. Wat de afslag in den laatsten tijd veel aanzienlijker heeft gemaakt, is de verplaatsing van het Schild, een diep water, dat thans onmiddellijk langs de zuidwest-zijde stroomt. Dat men moeite noch kosten spaart het eiland zoo lang mogelijk te behouden, is begrijpelijk, als men weet, dat het dienst doet als wachtpost voor de kust en als golfbreker voor de dijken.

Met ietwat beter gevolg wordt het Reider-buitenland, het driehoekig schiereilandje dat ten westen in den Dollart vooruitsteekt; tegen de zee beveiligd. Door steenglooingen beschut tegen den sterken stroom, die het van de noordzijde treft, draagt het zeer bij tot het in standhouden van den achtergelegen dijk. Toch is het niet meer dan de droevige rest van in vroegere tijden vóór en na verzwolgen land en ook in de 19e eeuw is de afslag nog voortgegaan. Met name was er in 1825 veel grondverlies. Er stonden toen, als overblijfselen van een vroeger bloeiend dorp, nog drie huizen, waarvan één in den storm van 3—5 Febr. van genoemd jaar door de golven geheel vernield en de twee andere deerlijk geteisterd werden. Het vee verdronk, de menschen werden met levensgevaar gered. Ook in de volgende jaren ging veel land verloren, totdat men in 1836 de steenen oeverwerken uitbreidde en de afwatering verbeterde. VENEMA vond in 1865 twee huizen, waarvan alleen het noordoostelijkste bewoond was. Volgens kadastrale opmeting was de landtong toen nog ruim 84½ H.A. groot. Doch in 1877 spoelde weer een stuk grond weg. De huizen zijn thans lang verdwenen en men vindt er alleen nog een hutje, dat den jongen die op het in den ómtrek grazend vee past, bij regen als schuilplaats dient.

Tegenover het geschetste landverlies staat voor de provincie Groningen in de laatstverloopen eeuw een veel aanzienlijker aanwinst. Vooral de Dollart heeft veel teruggegeven van 't geen hij vroeger geroofd had. De wijze waarop dit geschiedt, is vooral door dr. VENEMA bestudeerd en wordt door den schrijver duidelijk uiteengezet. Het door den vloed aangevoerde slib bezinkt op de oogenblikken van stilstand van 't water, telkens vóórdat de eb intreedt, en verhoogt daar-

door de kuststreek. Gunstig daarvoor gelegen is de zuidwestelijke helft van den Dollart en de afzet heeft hier hoofdzakelijk plaats bij noordwestenwind, die gevolgd is op een uit het zuidwesten. Daar dit in de tweede helft van 't jaar het meest voorkomt, is de aanslibbing alsdan grooter dan gedurende de eerste helft. De uit het noordoosten waaiende winden voeren weer slib af, maar kunnen door hun mindere veelvuldigheid het werk der westelijke slechts ten deele weer te niet doen. Door kunst bevordert men het natuurlijk proces: door de zoogenoemde begraving of begruppeling, onder Finsterwolde reeds in 1740 toegepast, noodzaakt men het ebbewater langzamer terug te vloeien.

Hoogst opmerkelijk is de medewerking van den plantengroei. Zoodra de gewone vlooden niet meer over 't slik loopen, verschijnt de eerste plant, de *Salicornia herbacea* of *Hanepoot*, die altijd dezelfde is en geregeld door twee andere soorten gevolgd wordt: de *Aster trifolium* of *Sultje*, die ware bloemperken vormt en veel slib doet achterblijven, en eindelijk de *Poa maritima* of *kweldergras*. De drie strooken, die deze drie plantensoorten op de Dollart-aanwassen vormen, zijn duidelijk van elkander te onderscheiden en schrijden geregeld achter elkander voort. De nieuwe gronden, *kwelders* geheeten, worden verhuurd, doch blijven zoolang de indijking niet geschied is, een onzeker bezit. Eerst na de inpoldering kan men ze als aan de zee ontwoekerd land beschouwen.

Het volledig bedrag van de grondaanwinst aan den Dollart is in de afgelopen eeuw geweest:

1819.	Finsterwolderpolder.....	1178—00—29	H.A.
1863.	Reiderwolderpolder.....	1188—66—21	»
1874.	Reiderwolderpolder II.....	367—89—70	»
1878.	Joh. Kerkhovenspolder.....	397—06—05	»
1876.	A.-landen. Internationale bedijking.....	16—00—00	»
	Totaal.....	3147—62—25	H.A.

De voorgevoegde jaren zijn die der voltooiing. Van den laatstgenoemden polder, gemeenschappelijk met Pruisen ingedijkt, is alleen 't aantal hectaren opgegeven, dat aan Nederland behoort.

Aanzienlijker nog is de landaanwinning aan de Noordzee geweest: in 14 polders (« wadpolders » genoemd) zijn hier 6562—11—85 H.A. aan den bodem der provincie toegevoegd. Wellicht zou de indijking nog aanzienlijker zijn geweest, hadden niet in 1842 de 170 eigenaren van aan het Wad zwertende gronden een missive van den Minister

van Financiën ontvangen, waarin alle schorren en aanwassen (op grond van art. 538 van den Code Napoleon) voor staatseigendom werden verklaard. Procedures waren hiervan het gevolg en een 30-jarige stilstand in het landaanwinnen, dat eerst in 1873 hervat werd, nadat de toenmalige Minister van Financiën verklaard had, van rechtsvoor-deringen af te zien, die gegrond waren op het Fransche recht van 1811.

Eindelijk komen hierbij, wat de zeezijde betreft, de inpolderingen, die 't gevolg waren van de afsluiting van de Hunse of het Reitdiep. Deze, waardoor de afwatering van de stad en een groot deel der provincie aanzienlijk verbeterd is, reeds in 1601 voorgesteld en in 1808 opnieuw beraamd, kwam in 1877 tot stand. Met 50 H.A. inbegrepen, reeds in 1805 en 1819 ingepolderd, zijn dientengevolge 1410 hectaren grond aangewonnen.

Alles tezamen genomen is de provincie Groningen, die in 1889 een oppervlakte van 234.384 H.A. besloeg, in de 19de eeuw aan de zeezijde vergroot met 11112—74—10 H.A., d. i. met bijna 5 pct.

't Productievermogen der provincie is bovendien in de afgelopen eeuw nog op andere wijzen vermeerderd. Vooreerst zijn gronden voor de cultuur geopend, die vroeger door binnenwateren bedekt werden. Behalve de vijf nog bestaande: het kleine Lijskemeer, het Schild- (309 H.A.), het Foksholster- (85 H.A.), het Leekster- (191½ H.A.) en het Zuidlaardermeer (743½ H.A.), waarvan de twee laatste gedeeltelijk tot Drenthe behooren, waren er anno 1800 nog dertien andere meren ('t grootste hiervan was het Huningameer met 400 H.A.), die tezamen een oppervlak van 713 H.A. besloegen, doch in den loop der eeuw tot land zijn geworden. Niet alle zijn opzettelijk uitgemaald; sommige zijn, ten gevolge van den vooral in de tweede helft der eeuw veel verbeterden waterafvoer, droog gevallen, of zooals de eigenaardige uitdrukking luidt: afgetapt. Opmerkelijk is daarbij de medewerking van de heerschende winden, die, meest uit het westen waiende, de langzaam kleiner wordende meren in oostelijke richting verschuiven.

De stoffen, die door afkabeling aan den oostelijken oever worden ontnomen, verplaatsen zich naar het midden en maken de diepste gedeelten minder diep. Hoe meer zich het water naar 't oosten uitbreidt, des te meer wordt de bodem in 't midden opgehoogd en de kom vlakker, schotelvormiger. Spoedig werkt nu ook de plantengroei mede: naarmate 't meer ondieper wordt, breidt zij zich van de kanten

naar het midden toe al verder en verder uit en verandert de waterplas in een drassige vlakte. Vooral het riet met zijne ellenlange wortelstokken brengt daartoe veel bij. Toen het bovengenoemde Huningameer, dat in de 18de eeuw nog bevaren werd, in 't begin der 19de in dien toestand gekomen was, werd in 1847 een watermolen opgericht, waardoor de drassige rest van lieverlede in vasten grond veranderde.

De verplaatsing oostwaarts is aan de heden nog bestaande meren duidelijk op te merken. Het Lijskemeer op de grens behoorde, volgens kaarten uit 't begin der 19de eeuw, geheel tot Groningen. Doch terwijl het aan de westzijde op Nederlandsch gebied dichtgroeide, breidde het zich naar 't oosten over de grens uit. In 1860 was het nog $4\frac{1}{2}$ HA. groot, waarvan 3 HA. in Nederland. Volgens de laatste meting is het tot $2\frac{4}{5}$ HA. ingekrompen en ligt het grootste deel reeds in Pruisen. Wanneer het lang genoeg in wezen blijft, zal het eindelijk geheel Duitsch worden.

De geschetste aanwinst, door het verdwijnen van waterplassen in de provincie, is evenwel onbeduidend in vergelijking met de aanzienlijke vermeerdering van bouwgrond, die verkregen is door ontginning in de veenkolonie. Uit een onmetelijke vlakte woest veen (ongeveer 20000 hectaren, waarvan nog slechts 3700 ongeveer niet vergraven,) is een volkrijke, bloeiende streek ontstaan met welige weilanden en rijke korenvelden.

Doch hiermede ben ik reeds uit het opstel van A. J. SMITH in het kortere, maar eveneens belangrijke van R. REIJNDERS SZ. aangeland, die de ontwikkeling van Stadskanaal en omgeving schetst. Zulk een overgang van 't eene in 't andere stuk gaat gemakkelijk, want ofschoon door verschillende schrijvers bewerkt, vormen de afzonderlijke deelen toch één geheel en draagt elk daarvan het zijne bij, om een aanschouwelijk beeld te geven van de ontwikkeling der provincie in de vervlogen eeuw.¹ Wie het werk ter hand neemt, wat velen doen mogen, zal zien, dat deze zeer aanzienlijk is geweest. De bevolking in 1796: 114.655, bedroeg in 1899: 299.604 en vermeerderde dus met 161,3 pct. Van de overige provincies namen alleen N. en Z. Holland en Drenthe nog meer toe. Daar de oppervlakte slechts met 5 pct. grooter werd, moet de dichtheid der bevolking sterk zijn toegenomen.

¹ Buiten beschouwing bleven vooralsnog de ontwikkeling van den handel, scheepvaart, industrie, waterstaat, kanalen en wegen. Doch hopen de schrijvers daarover later artikelen te leveren.

Per 100 Hectare telde men in 1829: 67, in 1892: 127 inwoners. Opmerking verdient hierbij, dat in schier geen enkele provincie de bewoners zoo gelijkmatig verspreid zijn, wat de heer P. R. BOS in zijn zeer belangrijk overzicht van de volkstellingen hieruit verklaart, dat de landbouw op den over 't geheel vruchtbaren bodem overal hoofdbezigheid is en de fabrieksnijverheid nergens sterk overheerscht.

Verdere aanbeveling van deze hoogst verdienstelijke Bijdragen is overbodig. Moge dit eerste deel nog door vele gevolgd worden en het uitnemend voorbeeld van het Centraalbureau van 't Groninger Natuurkundig Genootschap in andere provincies den lust doen ontstaan iets dergelijks tot stand te brengen!

Ons land is klein, maar doet in belangrijkheid en verscheidenheid voor menig grooter niet onder en de eigen bewoners zijn wel allereerst geroepen het in bijzonderheden te bestudeeren. »Turpe est patriam nescire»: 't is een schande zijn eigen land niet te kennen!